

ПІСЛЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ? ПЛЮРАЛІЗМ І САМОДОСТАТНІСТЬ

Епоха тоталітаризму — найкривавіший історичний досвід людства, і якщо є «абсолютне» соціальне зло, то уособлюється воно саме тоталітаризмом. Винятково тотальний суспільний хаос, цілковитий безлад, «війна всіх проти всіх» можуть зрівнятися з тоталітарним злом. Реальна політика розгортається між цими двома крайнощами, що робить реалізм, принаймні в політичній практиці, синонімом гуманізму. Спроба підпорядкувати людину й суспільство абсолютним (передусім, ідеологічним) стандартам породжує кривавий тоталітаризм; звільнення людини і суспільства від будь-яких соціальних стандартів породжує не менш кривавий хаос. У кожній з цих екстрем власне, політика зникає, оскільки зникає можливість для балансування — пошуку оптимальної пропорції між диктованою реалізмом необхідністю (детермінізмом буттєвих потреб) та диктованою гуманізмом доцільністю (само-реалізацією людським створінням своєї присутньої властивості — свободи волі). Причому, ідеальної пропорції не існує, натомість існують конкретно-історичні пропорції, придатні для одних соціумів і малопродатні для інших. Ідеальним є лише компроміс і саме він витворює політику як окрему сферу суспільної практики, що якісно відрізняється і від тоталітарного сповідування «єдино-істинної» ідеології (світської релігії), і від безладної боротьби за виживання в атмосфері суцільного соціального хаосу¹.

Тоталітаризм є історичним досвідом. Він (разом з іншими історичними досвідами) об'єктивно компонує структуру соціальної Сучасності. Тому й спроби цілковито позбутися тоталітарного спадку є проявом того ж таки тоталітаризму, доказом його «по-смертної» актуальності. Тоталітарні залишки неминуче існуватимуть в посттоталітарному суспільстві, а здійснення виваженої та гуманної стратегії політичних перетворень потребує вироблення диференційованого та конструктивного підходу до цих залишків.

Консервативним стратегіям соціальної трансформації властиво розокремлювати між «позитивними» і «негативними» залишками. Перші підтримують наступний суспільний устрій і їх належить зберігати та культивувати; другі несуть у собі можливість відродження попереднього соціального ладу, перешкоджаючи

розвитку нового устрою, а через те їх належить або викоринити, або докорінно змінити. Отож, одна частина тоталітарних залишків цілком може прислужитися становленню посттоталітарного суспільного ладу, інша ж частина містить загрозу відродження тоталітаризму. Консервативна (мудра) стратегія соціальних перетворень передбачає культивування та збереження перших залишків й нейтралізацію других.² Таким чином, виникає теоретико-методологічна проблема розокремлення між двома класами тоталітарних залишків, тобто проблема з'ясування, які з них є лише побічним ефектом зазначеного ладу і можуть прислужитися посттоталітарному облаштуванню суспільства, а які сприяють відродженню тоталітаризму. Означена проблема, загалом, зводиться до визначення чи, радше, перевизначення тоталітаризму.

Світ ідей і світ реальних суспільних відносин синтезуються по-різному. Політично найнебезпечнішим є поєднання цих світів у формі світських релігій, коли ідеї сповідуються, а не практикуються. Саме тут і виникає тоталітаризм як соціальна практика, спрямована на побудову ідеологічно стерильних суспільств, тобто суспільств, які будуть втіленням лише одного ідеологічного принципу і не міститимуть у собі жодного елементу, що цьому принципу суперечить. Тоталітарне мислення є утопічним мисленням. Воно зорієнтоване на побудову ідеального суспільства, котре можна будувати з більшим чи меншим успіхом, однак побудувати — ніколи. Тоталітарне мислення є одномірним (моністичним) мисленням. Воно має на меті тотальне (в тому числі глобальне) втілення якоїсь однієї ідеологічної системи, що відверто суперечить присутньому плюралізму суспільного буття і політичної практики, які своїм реальним розмаїттям відторгають штучний ідейний монізм, не підлягаючи ані тотальному витлумаченню, ані тотальній трансформації за єдиним ідеологічним зразком. Тоталітарне мислення є релігійним мисленням. Воно ґрунтується на політичній вірі, ігноруючи політичну практику. Остання ж: структурно — гетерогенна; функціонально — мережа компромісів.

Тоталітаризм є ідеальним устроєм і реальною суспільною практикою. Тоталітарний устрій існував та існує в уяві тоталітаристів, а не в історії. Всі конкретно-історичні тоталітаризми були лише наближеннями (більшими або меншими) до моделі тоталітаризму як такого — вони практикувалися (з різною інтенсивністю), не досягнувши, однак, довершеності реального політичного устрою. Втілення Утопії могло б тривати до нескінченності, аби не

людські жертви, ресурсне виснаження та гальмуючий опір (по суті плуралістичної) суспільної реальності.

Тоталітаризм є світською теократією в стані перманентного становлення. Сила віри в один абсолютний ідеал (та, відповідно, сила нетерпимості до всіх інших ідеалів) визначає дієздатність тоталітарного ладу. Легітимованість й ефективність — дві основні характеристики будь-якої політичної системи. У випадку тоталітаризму, визначальною є саме перша характеристика, тобто тоталітарна політика тим ефективніша, чим більше вона легітимована, чим інтенсивніша віра в неї. Розпад тоталітаризму починається з його делегітимації, а не системної дисфункції. Остання спрацює руйнівним чином лише тоді, коли слабкою є легітимуюча віра в тоталітарний ідеал і майже нічого не значить сама по собі, оскільки безсила проти політико-релігійних переконань та, породженого ними, релігійного ентузіазму. Більш того, за умов тоталітаризму системна дисфункція може навіть його зміцнити, посилюючи віру випробуванням та пошуком ворогів. Абсолютний тоталітарист, котрий непохитно вірує в абсолютний ідеал, або не помічатиме функціональних труднощів, або вважатиме їх результатом злочинно-еретичної діяльності ворогів-невірних, або радо вітатиме ці труднощі як перевірку сили своєї віри (ідеологічну спокусу) чи, навпаки, з каяттям сприйматиме їх як доказ слабкості своєї віри. Таким чином, лише ослаблення релігійної сили політичних вірувань відновить зв'язок тоталітариста з реальною політикою та «розплющить» йому очі на недоліки власної соціальної системи.

Тоталітаризм є цілковитим породженням світського політичного культу, постаючи його організаційним втіленням, свого роду політико-церковною організацією. Зорієнтований на остаточне здійснення Утопії та досягнення постісторичного стану, він є «неможливою можливістю». Збудувати ідеальне (утопічне) суспільство неможливо, проте зорганізувати реальне суспільство на досягнення цієї нездійсненої мети можливо цілком, адже для абсолютно віруючого єдиною реальністю є його власна віра.

Ідеологія, що поєднується з реальним політичним життям у формі релігії, постає визначальною ознакою та головним джерелом тоталітаризму. Натомість тотальна держава, монополія однієї партії на владу, планова економіка, мілітаризм — це лише вторинні ознаки. Вони є засобами втілення світського культу, засобами ідеологічної стерилізації соціального розмаїття, засобами побудови одномірного суспільства шляхом подолання його природної

гетерогенності. Самі по собі, економічне планування, сильна держава, потужна армія і військово-промисловий комплекс лише зміцнюють соціум, консолідують та зорганізують його, роблять стійким до зовнішніх і внутрішніх викликів. Тому планово-централістський, етатистський та мілітаристський залишки тоталітаризму можуть, з консервативного погляду, вважатися «позитивними» залишками. Тоталітарним чином вони спрацюють лише за умови їх підпорядкування світському політичному культу, за умови перетворення на засоби втілення «єдиної істинної» ідеології-релігії, а отже й засоби побудови утопічного суспільства — одномірного та ідеологічно стерильного. Причому не має значення, яким за змістом буде цей політичний культ — комуністичним, фашистським чи ліберальним.

Тотальне сповідування ідей лібералізму матиме такі ж тоталітарні наслідки, як і тотальне поклоніння расово-корпоративним ідолам фашизму чи класовим ідолам комунізму. У випадку тоталітаризму, — головним є не зміст ідеологій, а те, як вони інтегруються до реального суспільного життя, інакше кажучи, тоталітарну загрозу становлять не образи ідолів, а власне ідолопоклонство. В політичній практиці найсвітліший ідеал («найдобріше божество») — якщо його зробити об'єктом тотального поклоніння і єдиним зразком тотальної соціальної трансформації, постісторично спрямованої до витворення одномірних та ідеологічно стерильних суспільств — неминуче перетвориться на свою протилежність.

Однопартійність також не варто цілковито відкидати, тобто тут йдеться про частково «позитивний» тоталітарний залишок. Принаймні це не гірше від олігархічного «режиму партій» — системи дрібних кланово-клеткократичних угруповань-фірм, що функціонують на політичному ринкові, захищаючи інтереси та реалізуючи амбіції своїх власників-олігархів. Тим більше, без консолідуючої сили тотальної ідеології-релігії однопартійність довго не проіснує, трансформуючись під дією природного плюралізму політичних інтересів у той чи інший варіант багатопартійності через проміжну стадію фракційної боротьби й автономності.

Визрівання багатопартійності в рамках однопартійності є одним з кращих сценаріїв еволюції політичних систем трансформаційних соціумів, оскільки: по-перше, тут справді йдеться про еволюцію, а не хаотично-стрибокподібне зривання відразу багатьох партій; по-друге, однопартійність, з огляду на обмежений ресурсний, кадровий та ідеологічний потенціал цієї однієї партії, може

породити лише декілька, а не безліч «карликових» партій; по-трете, тривале співіснування (переважно у формі автономних та конкуруючих фракцій) протопартій в рамках вихідної партії-матриці виробляє в них звичку до взаємопристосування, а не конфронтації; нарешті, поступова партійна структуризація в організаційних межах однієї партії дає можливість зберегти автономність політичної сфери та уникнути її корупційного «розчинення» в економіці, коли політика «економізується» (стає засобом збагачення і захисту суто економічних інтересів), а партії постають винятково репрезентантами олігархічних груп на політичному ринкові. Проте однопартійність є лише частково «позитивним» тоталітарним залишком, адже, допоки ця монопольна партія перебуватиме при владі, завжди існуватиме загроза, що під тиском проблем перехідного періоду вона повернеться до тотального сповідування політичного культу, вважаючи ціннісний плюралізм головною причиною всіх трансформаційних проблем та відшукуючи у політичній вірі порятунк від життя з його нездоланно-постійними труднощами.

Отже, «негативними» вважатимуться ті залишки тоталітаризму, які містять у собі безпосередню загрозу тоталітарного відродження. Передусім йдеться про різні форми ідеологічного монізму, про потенційні політичні культу, про тотально-агресивні світогляди релігійного штибу. Саме з таких ціннісних матриць завжди може зринуть реальний тоталітаризм як соціальна практика, спрямована на: втілення Утопії; досягнення постісторичного стану; побудову одномірного суспільства за єдиним ідеологічним зразком, наданим ідеологією-релігією. Тоталітарна загроза криється передусім за ідеологічною нетерпимістю і запереченням ціннісного плюралізму, які породжуються тотальною вірою в абсолютну істинність та абсолютну перетворюючу силу певної системи політичних цінностей.

Прагнення до винайдення і запровадження так званої національної ідеї може вважатися різновидом ідеологічного монізму і, взагалі, рецидивом тоталітарного мислення. Тут людина-політична тоталітарного походження намагається повернути колишній ідеологічний комфорт, не витримуючи тиску і невизначеності ціннісного та системного плюралізму. Одна ідея/одна партія/одне суспільство — ось межа бажань тоталітаризму, який ховається за привабливими лаштунками «національної ідеї». Ідеологічний монізм, а також надщільна згуртованість (ціною втрати свободи) має навколо ідеології-релігії є властивістю тоталітаризму³. Існує

одвічне людське прагнення віднайти панацею — препарат від усіх хвороб, рецепт вирішення всіх проблем. Так само й з «національною ідеєю» — шукають «чарівну паличку», формулу полагодження всіх соціальних проблем, єдино вірний шлях суспільного розвитку.

Плюралізм не лише головна перешкода на шляху відродження тоталітаризму та основний засіб нейтралізації його найнебезпечніших залишків — він визначає соціонтологічний статус сучасної людини-політичної принаймні в тих смислових та емпіричних сферах, в яких вона тотожна людині-мислячій. Поза цими сферами людське створіння — або суспільна тварина, або знаряддя «потойбічних» сил. Сучасна людина-політична існує в плюралістичному світі: вона онтологічно самоідентифікується через визнання об'єктивності цього плюралізму; усвідомлює себе вміщеною до якісно розмаїтого соціального Універсуму цінностей, ідей, організаційних форм; не сповідує плюралізм, не робить його об'єктом поклоніння, а «живе в плюралізмові», має цей плюралізм за головну властивість власного суспільно-духовного середовища (радше, середовищ — внутрішнього і зовнішнього), сприймаючи його як об'єктивну даність.

Проблематика «політичного устрою» також має плюралістичне витлумачення. З погляду плюралізму, кожен такий устрій є поєднанням у певній структурній пропорції авторитарних та демократичних організаційних форм. У разі переваги перших форм, політичний устрій може вважатися авторитарним, у разі переваги других — демократичним. Структурна пропорція, в якій відбувається комбінування демократичних й авторитарних організаційних форм, визначається: конкретно-історичними умовами побутування кожного окремого народу (збігом історичних обставин); його геополітичним розташуванням, цивілізаційними та расово-етнічними характеристиками; його ресурсним потенціалом, рівнем економічного й технологічного розвитку, типом культури; нарешті, його місцем у системі міжнародних відносин.

Реальні політичні устрої можуть бути винесені на теоретичну шкалу, в якій крайніми точками постають ідеальні суспільні стани — тоталітаризм та анархізм. Саме між цими абсолютними крайнощами тотального контролю й тотального хаосу — котрі є не більше, ніж ідеальними типами, що ніколи цілковито не втіляться в реальній політичній практиці — розгортаються реальні політичні устрої. Демократичні організаційні форми покликані стримувати політичний устрій від скочування в бік тоталітарної екстрими, тоді як авторитарні — від скочування в бік екстрими хаосу й безладу.

Парадокс плюралізму полягає в тому, що, аби, наприклад, зберегти гуманізм у політичній практиці, слід відмовитися від його абсолютизації як цінності. Подібним чином збереження демократії передбачає відмову від абсолютизації цінності «демократії» як єдиноприйнятної та єдиноістинної політичного устрою. Існування в плюралістичному соціальному світі — це існування в розмаїтті політичних цінностей та політичних устроїв. Існування в плюралістичному соціальному світі — це мужня та суворота готовність визнати буттєвий плюралізм, мобілізуючи й культивуючи такі якості мотиваційного комплексу соціальної поведінки як скептицизм, критичність, толерантність, комбінаторне вміння і відданість компромісу. Існування в плюралістичному соціальному світі — це «повага як об'єктивність», коли ніколи не дозволиш собі (чи «своїм») того, що забороняєш іншим; коли цих «інших» визнаєш рівними собі, тобто ні вищими, ні нижчими від себе; коли свідомо самообмежуєшся і, таким чином, залишаєшся об'єктивним.

Гуманна політика, за умов плюралізму, передбачає практикування, а не сповідування політичних цінностей. Найбільш антилюдським є поєднання світу ідей і світу реальних суспільних відносин у формі світських релігій, позаяк саме таке поєднання й породжує тоталітаризм. Тоталітарна загроза міститься не в самих ідеях (їх змістові), а в тому, як ці ідеї інтегровано до суспільної практики. Плюралістичне практикування політичних цінностей, на відміну від моністичного поклоніння, вимагає скептично-толерантного ставлення до всіх цих цінностей, як і вміння комбінувати та поєднувати різні цінності в стратегічно цілісній політичній практиці⁴. Власне (самі по собі — безвідносно до практики) великі глобальні ідеології комунізму, фашизму, лібералізму є справді історично безпрецедентними витворами соціотворчого духу людини, а епоха боротьби ліберальної, комуністичної, фашистської світських релігій цілком співвідноситься з часом виникнення світових релігій, як два «осьові часи» в історії людства.

Безперечно, велич ідей не може послуговувати виправданням жертв принесених в їх ім'я, однак річ якраз не в самих ідеях, а в ставленні до них. Цінності лібералізму, комунізму, фашизму цілком адекватно витлумачують відповідні аспекти соціальної реальності, набуваючи тоталітарного характеру лише за умови їх перетворення на об'єкти релігійного поклоніння та єдиноістинні зразки тотальної соціальної трансформації. Переваги і блага людської свободи, корпоративної солідарності та класової рівності є так

само очевидними, як і соціальне зло рабства, кастовості, суспільного розшарування. Вочевидь різним є внесок різних расово-етнічних груп у загальнолюдську цивілізацію, як і здібності (антропологічний потенціал) кожної з цих груп. Практикувати цінності свободи, класової рівності, корпоративної солідарності, расово-етнічної диференційованості — не те саме, що їх сповідувати, адже захист прав, запобігання класовому розшаруванню, уникнення особистісної атомізації, збереження духу колективізму, здійснення мудрої та збалансованої міграційної політики — це щось зовсім інше, ніж «концтабірна» стерилізація реального суспільства за єдиним ідеологічним зразком. Нехай кожна людина й народжується вільною (так само вона народжується без ознак класової належності та з ознаками належності расово-етнічної), однак можливості для реалізації цієї вродженої свободи є різними в кожному конкретно-історичному суспільстві. Інакше кажучи, свобода — це не абсолют, а предмет політичної практики, тобто її, залежно від специфіки суспільної та історичної ситуації, може бути або більше, або менше. Обоження цінності «свободи» (разом з ліберальною демократією) — найкоротший шлях до її фактичного знищення.

Плюралізм не виключає, а, навпаки, передбачає відстоювання та збереження внутрішньої цілісності соціальних акторів. Означена цілісність має два виміри — структурно-духовний (ідентичність) та структурно-матеріальний («структури самодостатності»). Внутрішня цілісність особистості й суспільства є першою умовою їх виживання в об'єктивно розмаїтому світі, оскільки саме нею зумовлюється спроможність до дії, тобто до життя. Таким чином, йдеться про поєднання максимальної відкритості думки з максимальною дієздатністю суспільства й держави — поєднання плюралізму і самодостатності.

Присутність у суспільстві створених та підтримуваних державою «структур самодостатності» робить цю державу й суспільство стійкими до дії зовнішніх факторів, тобто робить їх справді незалежними. Звідси й прагнення всіх домінуючих груп держав та окремих держав-гегемонів перетворити об'єкти домінування — периферизовані суспільства — на максимально «відкриті» («розімкнені»), тобто такі, в яких брак самодостатності компенсується контролююче-підтримуючою присутністю державних та суспільних елементів країн світ-системного ядра.

Власне, вся незалежна діяльність держави на міжнародній арені є діяльністю «структур самодостатності», опосередкованою

державно-адміністративним, державно-дипломатичним, державно-військовим, державно-пропагандистським інституційними механізмами. В жорсткій міждержавній конкуренції сама держава є інституційною функцією «структур самодостатності», а система «національних інтересів» — їх концептуальною функцією.

«Структури самодостатності» мають безпосередній стосунок до національної безпеки та обороноздатності країни. Система національних збройних сил (разом з усією інфраструктурою і, передусім, ВПК) становить ключовий елемент «структур самодостатності». До них також належить решта систем життєзабезпечення суспільства — охорони здоров'я, освіти й науки, система адміністрування, життєво-важливі технологічні цикли та виробництва — замкнені й «герметизовані»; нарешті, так само замкнена й «герметизована», ресурсна база (в тому числі енергетична), що живить «структури самодостатності». Ключове значення систем життєзабезпечення і загалом «структур самодостатності» для виживання держави та суспільства цілком виправдовує їх одержавлення і майже виключає приватизацію, котра в разі поширення на «структури самодостатності» просто «зламає хребет» суспільству, призведе до його залежності від зовнішніх сил, а згодом — до периферизації в міжнародному суспільстві. Незалежними, в безпековому сенсі, можуть вважатися лише такі держава й суспільство, які, залишаючись поза системами колективної безпеки, здатні, опираючись виключно на «структури самодостатності», здійснювати військову стратегію «оборони за всіма азимутами»; протистояти будь-якій агресії; завдати будь-якому агресору відчутної (стримуючої) шкоди. Таким чином, оборонна достатність співвідноситься зі структурною самодостатністю суспільства. В інтеграційному сенсі, незалежними можуть вважатися лише такі держава й суспільство, які, спираючись на «структури самодостатності», спроможні тривалий час залишатися осторонь глобальної нормативно-інституційної мережі та основних наднаціональних інститутів, а також осторонь інтеграційних процесів та інтеграційних об'єднань, тобто спроможні до розумної автаркії й стратегічної витримки.

«Структури самодостатності» мають також свій «кадровий» вимір. Йдеться про формування в їх рамках «кадрових» корпусів, які необхідні для забезпечення функціонування цих структур — корпусу інженерів, лікарів, офіцерів, вчителів, науковців. Напіввійськовий характер таких корпусів пояснюється прямим зв'язком між «структурами самодостатності» та національною безпекою

й обороноздатністю країни. Саме тому вони формуються, підтримуються і розвиваються державою.

«Структури самодостатності» є авторитарними, оскільки вимагають жорсткої ієрархічної (напіввійськової) організації та досвідченого управління групою надкомпетентних та надлояльних експертів. Показово, що, в європейських суспільствах підвалини «структур самодостатності» було закладено саме авторитарними абсолютистськими монархіями часів Ренесансу і Просвітництва. До речі, європейські демократії навряд чи проіснували б тривалий час без цього монархічного (авторитарного) спадку — професійної армії, бюрократії та інституціоналізованих інструментів економічної політики; без державних: освіти, науки, охорони здоров'я. Сама політика є, по суті, авторитарною практикою — вона, як казав Д. Істон, «владне докладення цінностей»⁵. Відповідно, чим більше цінностей — тим менш політика авторитарна.

У сучасній політичній практиці синтез максимальної відкритості думки з максимальною дієздатністю: поєднання плюралізму й автономності, «відкритого» мислення й «замкненого» суспільства, ціннісного розмаїття й життєвого автаркізму — дасть найкращий ефект. Плюралістичне світосприйняття без достатньої дієздатності призводить до залежності, а згодом, до периферизації. Одномірно-релігійний світогляд, поєднаний зі спроможністю до потужної та ефективної діяльності, несе в собі загрозу тоталітарного месіанства. Одномірно-релігійний світогляд без достатньої дієздатності призводить до самоізоляції, а згодом — до периферизації.

Таким чином, поєднання плюралізму й «структур самодостатності» є найпотужнішим засобом від тоталітаризму та важливою стратегічною умовою уникнення периферизації в сучасному міжнародному суспільстві. Обидва елементи доповнюють та контролюють один одного. Плюралізм, якщо він підриватиме «структури самодостатності» — необхідно обмежувати. Відповідно, «структури самодостатності», якщо вони загрожуватимуть плюралізму, необхідно обмежувати. Політика полягає в постійному пошукові рівноваги й компромісу. Отож і балансування між плюралізмом та «структурами самодостатності» є завданням переважно політичним — одним з головних призначень політичної системи в гуманних суспільствах.

¹ Thompson K. W. Traditions and Values in Politics and Diplomacy: Theory and Practice. — Baton Rouge & London: Louisiana State University Press, 1992. — P. 83.

² Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. — К.: Основи, 1995.

³ Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. — К.: Дух і літера, 2002. — С. 489.

⁴ Берлін І. Чотири есе про свободу / Пер. з англ. О. Коваленка — К.: Основи, 1994. — С. 98.

⁵ Easton D. The Political System. — N. Y.: The University of Chicago Alfred A Knopf, 1953. — С. 131.